

ТАЪЛИМ СИФАТИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ВА УНИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.049>

*Илмуродова Феруза Шокировна,
Тошкент шаҳри Мирзо Улугбек тумани 275-сонли мактаби
Тарих фани ўқитувчиси*

Аннотация. Ушбу мақолада таълим сифатига таъсир этувчи омиллар, унинг таркиби ва мазмунини такомиллаштиришга нисбатан янги ёндашувларнинг татбиқ этилиши, таълим кластерининг илмий-педагогик жиҳатлари, бу бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижалари келтириб ўтилган ҳамда таълим сифати самарадорлигига оширишга қаратилган таклиф ва тавсиялар тақдим этилган.

Калит сўзлар: модернизация, таълим сифати, инновацион ёндашув, кластер, педагогик таълим кластери, омиллар, танлов назарияси, инсонпарварлаштириш, демократлаштириш, индивидуаллаштириш, стандартлаштириш.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

*Илмуродова Феруза Шокировна,
Учитель по истории школы № 275 Мирзо -Улугбекского района
г.Ташкента,*

Аннотация. В данной статье представлены факторы, влияющие на качество образования, реализация новых подходов к совершенствованию его структуры и содержания, научно-педагогические аспекты образовательного кластера, результаты исследований и предложения и рекомендации по повышению качества образования.

Ключевые слова: модернизация, качество образования, инновационный подход, кластер, кластер педагогического образования, факторы, теория выбора, гуманизация, демократизация, индивидуализация, стандартизация.

FACTORS AFFECTING THE QUALITY OF EDUCATION AND INNOVATIVE APPROACHES TO INCREASE ITS EFFICIENCY

*Ilmurodova Feruza Shokirovna,
Teacher of history at school N 275 of Mirzo Ulugbek district of Tashkent*

Abstract. This article presents the factors affecting the quality of education, the implementation of new approaches to improving its structure and content, the scientific and pedagogical aspects of the education cluster, the results of research and suggestions and recommendations to improve the quality of education.

Keywords: modernization, quality of education, innovative approach, cluster, pedagogical education cluster, factors, choice theory, humanization, democratization, individualization, standardization.

Кириш. Республикамиз таълим тизимида кўплаб ислохатлар кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим турлари ўртасида алоқа ва узвийлик таъминланишидаги камчиликларни бартараф этишга хизмат қилмоқда. Бугунги кунда кадрлар тайёрлаш бўйича давлат сиёсатида ҳудудларнинг

ижтимоий-иқтисодий ўзига хослиги ва талаб ҳамда эҳтиёжларининг тўлиқ ҳисобга олинмаслиги, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифнинг чуқур ўрганилмаслиги натижасида кадрларнинг ҳудудлар кесимидаги тақсимоотида мувозанатнинг бузилиши билан боғлиқ камчиликлар кузатилди. Бунга айрим ҳудудларда педагог кадрларга бўлган эҳтиёжнинг йиллар давомида қондирилмаслигига сабаб бўлмоқда.

Тизимдаги бу каби камчиликларни бартараф этиш мақсадида кейинги йиллар мобайнида таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳаларига оид бир қатор фармон ва қарорлар қабул қилинди.

Интеллектуал салоҳияти юқори бўлган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги узвийлик ва алоқадорлик мустаҳкам йўлга қўйилса, бу йўналишда малакали кадрлар тайёрлаш, уларнинг бандлигини таъминлаш ҳамда мамлакат иқтисодиётида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мумкин бўлади. Айниқса узлуксиз таълим тизимини ривожлантиришда янги механизмларнинг яратилиши бугунги глобаллашув жараёнларининг ҳаётий заруратига айланди ва бу ўз навбатида таълим сифати самарадорлигини ошириш, уни модернизация қилишни тақозо этади.

Адабиётлар таҳлили. Муаммо бўйича хорижий тажрибани тизимли таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, кластер ёндашуви асосида таълимни ривожлантириш 1990 йилларда М.Портер томонидан ишлаб чиқилган кластер назарияси ва ривожланишининг амалий натижаси сифатида Европада бошланган [1]. “Cluster Initiative GreenBook” монографиясининг муаллифи томонидан ўтказилган дунёнинг турли мамлакатларидаги икки юздан ортиқ кластерларни ўрганиш шуни кўрсатдики, инновацион фаолият ва технологияларни тарқатиш кластерлар фаолиятининг энг муҳим мақсадларидан бири ҳисобланади [2].

Илмий адабиётларни таҳлил қилиш асосида Россия Федерациясида таълимни ривожлантиришга кластер ёндашуви индивидуал субъектлар ва умуман кластер иштирокчиларининг ўзига хос афзалликларини кучайтирадиган ижтимоий ҳамкорлик асосида амалга ошириладиган кластер субъектларининг ўзини ва ўзаро ривожлантиришга асосланган (Т. И. Шамова [3], Е. И. Павлова [4]). Рус тадқиқотчиси В.А.Болотовнинг фикрича, кластер доирасида юқори синф ва касб-хунар коллежлари, болалар боғчаси ва қуйи синфлар, коллеж ўқитувчилари ва мактабларнинг ихтисослаштирилган синфлари ўқитувчиларининг ўзаро дарс бериш имкониятини яратиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади. Таълим кластерлари тизими болага ёшлигидан ривожланиш векторини топишга ва келажакда юқори малакали мутахассис бўлишига ёрдам беради [5].

Узлуксиз педагогик таълим ўқув-илмий инновацион кластерининг концептуал ва назарий-методологик ёндашуви таниқли беларусь олимлари А.И.Жук ва А.В.Торховалар томонидан ишлаб чиқилган [6]. Сифат, замонавийлик, очиқлик, узвийлик ва узлуксизлик узлуксиз педагогик таълим ўқув-илмий инновацион кластерининг ўзига хос афзал жиҳатларини ташкил қилади.

Таълим тизимини замонавийлаштириш жараёнларини ҳисобга олган ҳолда унинг асосий тамойиллари, ғоялари, услубий ёндашувлари ва кўрсатмалари бўйича бир қатор ўзбек олимлар, жумладан, У.Ш.Бегимқулов, О.Мусурмонова, М.С.Мустафаева, Б.Р.Адизов, Р.Ш.Ахлиддинов, Ю.Н.Абдуллаев, М.Х.Маҳмудов, Р.Ишмуҳаммедов, Л.В.Голиш каби тадқиқотчилар ўз илмий изланишларида биз кўтариб чиқаётган таълим сифатини такомиллаштиришдаги муаммолар, усул ва воситаларни илмий ва амалий жиҳатдан асослаб, таълимни ижодий ташкил этиш, умумий

ўрта таълимни такомиллаштириш, таълимни демократлаштириш ва бошқа хусусиятлар бўйича изланишлар олиб борган [7].

Ўзбекистон таълим тизимида кластерлаштириш моделини татбиқ қилиш эса сўнгги йилларда кўзга ташланмоқда, айниқса, У.Н.Ҳоджамқулов [8], С.А.Тоштемирова [9], А.Боймуродов [10], Ш.И.Ботирова[11], Д.Қаршиева[12], Г.Н.Шарипова[13], Н.М.Кошанова[14] ва бошқа кўплаб ўзбек тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида педагогик таълим кластери асосида минтақавий таълим турлари ўртасидаги узвийликни таъминлаш, сифат самарадорлигини ошириш, малакали кадрлар тайёрлаш бўйича инновацион ғоялар жорий қилишнинг илмий-назарий асосларини яратиш ва уларнинг амалий татбиғи борасида самарали тажриба таҳлиллари баён қилинган.

Натижа ва муҳокама. Таълим сифати самарадорлигини ошириш кенг жамоатчилик билан боғлиқ жараён бўлиб, бунда мавжуд вакиллик органларининг ўрни муҳимдир, улар томонидан сифатли таълимни самарали таъминлаш режаларини ишлаб чиқиш, умумий ўрта таълим муассасаларини жиҳозлар ва керакли ахборот ресурслари билан таъминлаш, сифатли таълимга тўсқинлик қилувчи омилларни ҳал этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш асосий усуллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Таълим сифати таълимнинг мақсади ва стратегияси билан узвий боғлиқдир, ваҳоланки, бугунги кунда умумий ўрта таълим муассасалари таълимида аниқ белгиланган мақсаднинг йўқлиги, унинг ноаниқлиги ва анъанавий таълим стратегиясининг сақланиб қолинганлиги унинг самарадорлигини янада пасайишига олиб келмоқда. Чунки таълимнинг анъанавий стратегияси ўсиб бораётган инсоннинг умумий ва махсус қобилиятларини ривожланишига тўсқинлик қилади, бу эса таълимда кўплаб йўқотишларга олиб келади, айниқса, умумий ўрта таълим битирувчиларининг кейинги ижтимоий мослашуви имкониятларини камайтиради.

Таълим жараёнининг сифат самарадорлигини оширишга бир қатор омиллар таъсир кўрсатмоқда, жумладан:

ҳар бир ўқувчи учун унинг қобилияти ва қизиқишини ҳисобга олган ҳолда таълимни ривожлантиришнинг универсал психологик ва педагогик назариянинг йўқлиги;

умумий ўрта таълим мактабларининг репродуктив таълим технологиялари оммавий амалиётида фикрлашнинг самарали турларини ривожлантириш эмас, балки тайёр билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган технологияларни сақлаб қолинганлиги;

ўқитувчиларнинг иқтидорли болалар билан ишлаш бўйича назарий жиҳатдан йўналтирилмаганлиги, улар томонидан болаларнинг қобилиятига нисбатан когнитив фаоллиги даражасига етарлича баҳо берилмаслиги;

таълимнинг ижтимоий мотивациясининг пасайиши ва умуман жамиятнинг маънавий маданияти [15].

Олиб борилаётган тадқиқот давомида таълим сифатига таъсир этувчи юқорида аниқланган омиллар таҳлили ва уни ҳал қилиш усуллари тақдим этилади.

Таълим тизимини замонавийлаштиришда янгича инновацион ғояларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш жамиятнинг пировард мақсадларидан бири бўлиб келмоқда. Ваҳоланки, таълим тизимида бу каби амалиётларни ривожлантириш мураккаб иқтисодий, молиявий, ҳуқуқий бошқарувни ташкил этиш билан бошланади. Айнан бу жараён таълим тизимини кластерлаштиришни талаб қилади. Шу ўринда бугунги кунга келиб таълимга нисбатан қўлланилиб келинаётган кластер терминининг моҳиятига тўхталиб ўтсак, кластер бу - ўзаро боғланган ташкилотлар, ихтисослашган етказиб берувчилар, тегишли тармоқлардаги фирмалар ҳамда

уларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган ташкилотларнинг жўғрофий белги бўйича бирлаштирилган гуруҳидир. Таълимга нисбатан эса кластер модели таълим-фан-ишлаб чиқариш тизимида инновацияларни қўллаб-қувватлашни шакллантириш воситаси [16], рақобатбардош самарадорликка эришишдан манфаатдор бўлган соҳа (таълим, иқтисодиёт ва б.)лар бирлашишининг ташкилий шакллари кучайтириш механизmidир.

Маълумки, ўқитувчилар сифатли таълим беришда асосий иштирокчилар бўлиб, шу сабабли биринчи навбатда, сифатли таълимни таъминлашда уларнинг билимини ошириш, меҳнат фаолиятлари давомида уларни рағбатлантириб бориш ва тоифаларни оширишга кўмаклашадиган малакаларни ривожлантириш муҳимдир.

Таълим сифати муаммоси шахснинг баркамоллик сифати муаммоси билан ҳамда унинг ижтимоий тараққиётни жамият тараққиётининг омили сифатида шакллантирувчи таълим интеллектини шакллантириши билан узвий боғлиқдир. Таълим сифатини таъминланишида танлов назарияси муҳим саналиб, бу орқали ўқувчи рағбатлантирилади, яъни ўқувчи мактабда ўзига хос бўлган сифатли мавжудлик ва унга эришишга олиб келадиган фаолиятни танлаш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи ўқувчига ўқитиш ва ўрганиш вазиятларида тасаввур қилишга ёрдам беради. Танлов назариясининг яна бир муҳим жиҳати таълим жараёнидаги қийин вазиятларда ҳам ўқувчиларни мажбурламасдан уларни бошқаришнинг самарали усуллари орқали яхши натижаларга эришилади. Бошқача қилиб айтганда, танлов назарияси орқали ўқитувчилар ўқувчиларнинг эҳтиёжига қараб нималарга кўпроқ эътибор қаратишни билиб олиши мумкин.

Шу билан бирга танлов назариясининг заиф томонлари ҳам мавжуд бўлиб, бу биринчи навбатда, ўқитувчининг масъулияти ва ўқувчининг ҳатти-ҳаракати ўртасидаги зиддиятда ўз аксини топади. Ўқитувчи мактабда ўқувчиларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган муҳит яратишга масъулдир, лекин баъзан ўқувчилар ўз ҳатти-ҳаракатларини ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб танлайдилар, кўп ҳолларда бу танлов таълим сифатига салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларни вужудга келмаслиги учун ўқитувчи ўқувчини танлов назариясида нималар муҳимлиги, ўзини-ўзи ривожлантиришга хизмат қиладиган танловларни танлаш бўйича тавсиялар бериши мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда умумтаълим мактабларида ўқувчини соғлом ва ижодий шахс сифатида ривожлантиришга қаратилган мактаб таълимининг янги тушунчалари зарурдир. Таълим сифати масаласини ўрганишда ўқитувчиларнинг ўзлари мактаб таълими сифати ҳақидаги фикрларини ўрганиши жуда муҳим бўлиб, бу уларнинг малакасини ошириш жараёнининг мақсади ва мазмунини мослаштиришга имкон беради.

Таълим сифатини кўрсатувчи биринчи асосий эътибор қаратилган жиҳат битирувчиларнинг олий ўқув юртларига кириш даражаси, билим даражаси, натижаси билан белгиланади. Аксарият ўқитувчиларнинг таъкидлашича, таълим сифати бу ўзини-ўзи ўқитиш ва таълимни олий ўқув юртларида давом эттириб, қўшимча таълим олиш учун етарли бўладиган билимлар йиғиндисидир, таълим сифати бу ўқув фанлари бўйича юқори даражадаги билим, олий ўқув юртларига киришда рақобатга бардош берадиган билимларни ҳаётда қўллаш қобилиятидир, шу билимларни қўллаш бўйича билим ва кўникмаларни шакллантиришдир.

Таълим сифатини белгилаб берувчи кейинги хусусият сифатида интеллектуал ривожланиш, таълим ва ўз-ўзини ўқитиш мотивацияси, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилияти билан белгиланиши муҳимлигини эътироф этиш мумкин. Таълим сифати интеллектуал ривожланишининг

юқори қобилиятини ўз ичига олиши, ўқувчининг ижодий салоҳияти, олинган билимларни таҳлил қилиш, таққослаш ва уни қўллаш қобилиятининг муҳимлиги таълим сифатига таъсир кўрсатади. Юқори интеллектуал қобилият мустақил ижодий фаолият учун муҳим бўлиб, бу ўқувчининг таълим сифати маданиятини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга эканлиги бўйича фикрлар баён этилган.

Таълим сифатини таъминланишида ўқув жараёнининг сифати муҳимлиги кейинги хусусият сифатида баҳоланади. Таълим сифатини таъминлашда ўқитувчининг профессионаллиги, замонавий технологиялар ва ўқув жараёнини замонавий усулларда олиб бориш, талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда ўқитувчининг етарли қобилиятга эга эканлиги, тегишли кўрсатма ва тавсиялар бериш қобилиятининг мавжудлиги, дарс жараёнларининг олиб борилишида ўқитувчининг ҳақиқий бошқарувчилик маҳорати муҳимлиги эътироф этилган.

Ўқувчининг ижтимоий ва шахсий ривожланиши эса таълим сифатини таъминлашдаги кейинги ўринда белгиланган хусусиятлар сирасига тўғри келади. Натижалар таҳлилига кўра, инсонда доимий яхши томонга ўзгариш истаги, ҳаётда юқори натижага эришиш учун ҳаракат қилиш қобилияти, инсондаги масъулият, мавжуд тизимга мослашувчанлик, ўз позициясини ақл билан бошқариш ва ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиш қобилияти, ўқувчининг шахс сифатида ўзини-ўзи англаш қобилияти каби хусусиятлар таълим сифатини таъминлашда муҳим саналади.

Таълим сифатини таъминлашга катта аҳамият берадиган хусусиятлардан ҳисобланган таълимни инсонпарварлаштириш, демократлаштиришга ҳам катта эътибор бериш зарур. Бугунги кунда ўқитувчи ўқувчини доимий сиқувда, мажбуриятда ушлаб туриш, талабаларни кучайтириш орқали таълим сифатини ошириши мумкин мазмунидаги ҳаракатлар таълимни замонавийлаштиришга катта тўсиқ бўлиб келмоқда.

Таълимни замонавийлаштиришга, унинг сифатини таъминлашга тўсиқ бўлаётган омиллар турлича бўлиб, айнан шу йўналишда тадқиқот олиб борган изланувчилар томонидан унинг турли жиҳатларига эътибор қаратилмоқда: маънавиятнинг йўқлигига, кадриятларнинг инқирози, профессионаллигининг етарли даражада эмаслиги, минтақада таълим тизимида мутахассисларнинг камлиги, битирувчиларнинг ижтимоий шароитларга мослаша олмасликлари, минтақавий ривожланишга таъсир кўрсатадиган ихтисосликларни шакллантиришга аҳамият берилмаслиги, вакиллик органлари, жамоат ташкилотлари, таълим муассасалари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг кенг йўлга қўйилмаганлиги каби омилларни келтириб ўтиш мумкин.

Тақлиф ва хулосалар. Умумий ўрта таълим муассасалари учун энг муҳим умумий мақсад алоҳида бўлган элита гуруҳларни шакллантириш ва улар билан янада кўпроқ иш олиб бориш эмас, балки, ҳар бир шахс учун сифатли ҳаётни таъминлашда, касбий жиҳатдан ўзини-ўзи белгилайдиган, зарур вазиятларда ҳатто касбини ўзгартиришга қодир бўладиган шахснинг ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлигини таъминлайдиган, жамиятдаги янги ижтимоий ўрин ва вазифаларни тез ўзлаштира оладиган рақобатбардош шахсларни шакллантиришдан иборат бўлиши керак. Буни амалга ошириш учун умумтаълим мактабларида сифатли таълимни таъминлашда қуйидаги тақлифларни тақдим қиламиз:

ўқувчиларнинг индивидуал, маданий, ва миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ўқитиш ва шахсиятни ривожлантиришни таркибий қисмларга ажратишни таъминлайдиган янги педагогик технологияларнинг базавий ва минтақавий стандартлари асосида ишлаб чиқиш;

шахс манфаатларининг устуворлигини таъминлаш, таълимни

инсонпарварлаштириш;

таълим шакллари хилма-хиллиги ва билиш асослари ва шакллари орқали демократлаштиришни ривожлантириш;

таълимнинг ҳуқуқий асосларини таъминлаш ва ҳоказо.

Таълим берувчилар раҳбарлигида дарс жараёнларида ўқувчиларнинг мустақил ҳолда ижодий фаолият олиб боришларига шароит яратиб бериш таълим сифатини такомиллаштиришнинг яна бир муҳим самарали усулларида биридир. Бу мақсадга эришиш учун, албатта ўқувчиларнинг билим фаоллигини янада фаоллаштирадиган ва таълим сифатини ривожлантирадиган муҳит яратиш биринчи ўриндаги вазифа ҳисобланади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳар бир ўқувчининг имкониятлари ва қобилиятларини ҳисобга олишни ўз ичига оладиган таълимни индивидуаллаштиришни унутмаслик керак.

Таълим сифатининг энг муҳим қиймати унинг индивидуаллаштириши бўлиши керак. Таълимни индивидуаллаштириш – бу ҳар бир ўқувчи ва ўқитувчининг салоҳиятини шакллантириш ва рўёбга чиқариш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиб, таълим олувчи ва таълим берувчига индивидуал ҳолатда ёндашишдир.

Замонавий таълим тизимининг муҳим шартларидан бири умумий ўрта таълим мактаблари ҳаётини шахсий ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган таълимдан иборат бўлишидир. Шу сабабли ҳам мактаб таълимида шахсий интеллектуал ва маърифий салоҳиятни шакллантиришга таъсир этувчи шахсни ривожлантириш ва тарбиялаш биринчи ўринда туриши керак.

Таълим мазмунида биринчи навбатда анъанавий таълимнинг қуйи йўналишли хусусиятларини тарк этиш зарур. Таълим мазмуни бўйича билимлар услубий ва маданий ҳолатда бўлиши сифат самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда замонавий мактабнинг асосий вазифалардан бири – таълим сифати муаммосини ҳал қилишга имкон берадиган таълим муассасалари ташқи муҳитининг ўзгаришига, жамиятнинг эҳтиёжларига, ижтимоий тартибга, қанчалик самарали ва педагогик жиҳатдан асосланган услуб ва технологиялар танланишига муносиб жавоб берадиган усул ва воситаларни жорий қилган ва амалиётларда татбиқ этадиган янгича инновацион ёндашувларни истеъмолга киритишдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

Портер М.Э. Конкуренция. – М.: Вильямс, 2003. – С. 35.

Solvell O., Lindqvist G., Ketels C. The Cluster Initiative GreenBook, 2003.

Электронный ресурс: <http://www.cluster-research.org>.

Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем// Взаимо действия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региону Белгород, 2006.

Павлова Т.С. В образовательном кластере Москвы педагогов научат учить детей по новому / Т. С. Павлова // Учебно-методический кабинет <http://ped-kopilka.ru/blogs/pavlova-tatjana/v-obrazovatelnom-klasterre-moskvy-pedagogov-nauchat-uchitdetei-po-novomu.html>.

Болотов В.А. Единый государственный экзамен как элемент становления системы независимой оценки качества образования в Российской Федерации / Вестник образования. - 2004.- №23. - С.15-25.

Жук А.И. Система педагогического образования Республики Беларусь: достижения, трудности, перспективы / А. И. Жук, А. В. Торхова // Адукацыя і выхаванне. – 2014.– №7 – С. 19 – 25.; Торхова А.В. Перспективы кластерного развития системы педагогического образования Республики Беларусь / А.В. Торхова // XI международная научно-практическая конференция «Психология личностного и профессионального развития субъектов непрерывного

образования» – М., СПб. : Нестор-История, 2015. – С.517-520.

Мухамедов Ғ. И., Хўжамкулов У. Н., Тоштемирова С. А., 2020, Педагогик таълим инновацион кластери, Тошкент, Университет, - Б. 13.

Ходжамкулов У.Н. Педагогик таълим инновацион кластерининг илмий-назарий асослари // педагогика фанлари докт.дисс. Тошкент. 2021. – 204.

Тоштемирова С.А.Кластерли ёндашув асосида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 198

Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишнинг инновацион кластер модели // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 136.

Ботирова Ш.И. Адабий таълим кластеринг илмий-педагогик асослари // педагогика фанлари докт.дисс. Тошкент. 2021. – 226.

Қаршиева Д.Э. Кластер воситасида бўлажак ўқитувчиларда касбий компетенцияни шакллантиришнинг педагогик асослари (мактаб малакавий амалиёти мисолида) // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 122.

Шарипова Г.Н. Педагогик таълим кластери шароитида талабаларда ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 146.

Кошанова Н.М. Умумтаълим мактабларида синф раҳбарлари фаолиятини ривожлантириш механизмлари (кластер ёндашуви асосида) // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 202.

Ростовцева Л.Г. Доклад на педагогической конференции по теме “Качество образования – предпосылки, сущность, оценка”// <https://urok.1sept.ru> .

Осечкина Л.И. Кластерный подход как условие повышения эффективности деятельности вуза / Л.И.Осечкина // Высшее образование в России. -2012. -№8-9. – С.75